

MİLLİ DƏRSLİKLƏRİN YARANMA MƏRHƏLƏSİ

Sevda Elman qızı Səfərova

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının doktorantı

s.sevda_84@mail.ru

Этапы формирования национальных учебников

Резюме: В статье обсуждаются проблемы и пути их решения возникших в процессе формирования новых учебниках в годы независимости. Здесь подчеркивается о претворенных реформобразных мероприятиях, объясняются идеи и цели реформ а также рассказывается о конкретных предложениях и рекомендациях. Одновременно освещаются нововведения в сфере образования учебных пособий.

Creation stages of the national textbooks

Abstract: The article discusses the problems and solutions in the process of formation of new textbooks. It emphasizes on the implementation of activities, explained the ideas and goals of reform and describes specific suggestions and recommendations. At the same time highlights new lines in preparing of textbooks.

Açar sözlər: təhsil, dərslik, dərslik siyasəti, təhsil sistemi, milli dərsliklər.

Ключевые слова : образование, учебники, политика по учебникам, систем образование, традиционный учебник.

Keywords: education, textbooks, textbook policy, education system, national textbooks.

Müstəqillik illəri Azərbaycanca ümumi təhsil sahəsində əhəmiyyətli islahatlar dövrü kimi xarakterizə olunur. İlk növbədə, 70 il ərzində mövcud olmuş kiril əlifbasından imtina edildi, latın qrafikalı əlifbaya keçildi.

Milli dərslik yaradıcılığı sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanıldı. Ümumi təhsil sistemində istifadə olunan bütün dərsliklər milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə uyğun olaraq yenidən hazırlandı. Şagirdlərin dərsliklərlə pulsuz təminatı bərpa edildi. Yeni dərslik siyasəti işləndi, ilk dəfə olaraq şagirdlər üçün dərslik, iş dəftəri və müəllim üçün vəsaitdən ibarət olan dərslik komplektləri hazırlandı və tətbiq edildi. (1,60)

Məktəblərdə ədəbiyyat, tarix, musiqi, rəsm və s. dərslər keçilsə də, bunlar çox vaxt təhsilin humanitarlaşdırılması yönündə deyil, ənənəvi qaydalarla tədris olunmuşdur. Onların yerli-yersiz ideolojişdirilməsi təcrübədə böyük ziyan vermişdir. Ədəbiyyat dərsliklərində poetika məsələlərinə, bədii yaradıcılığın sirlərinə sistemli şəkildə diqqət yetirilməyib, sosioloji təhlil öz-özünə üstünlük təşkil edib. Onlar çox vaxt şagirdləri bədii sözün möcüzəsilə təəssüf ki, heyrətləndirə bilməyib. Ədəbiyyat dərslərində hətta «Leyli və Məcnun»u öyrənəndə də çox vaxt insan məhəbbətinin gözəlliyi açıqlanmayıb. Ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və Azərbaycan dili

dərsləri nə qədər təəccüblü olsa da, bəzən az qala bir-birilə əlaqəsi olmayan ayrı-ayrı fənlər kimi tədris olunub. Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası və s.-nin tədrisi çox vaxt günün tələblərinə cavab vermirdi.

Humanitar fənlər - ədəbiyyat, tarix və s. özünün qanına, iliyinə qədər xüsusilə ideologiləşmişdi. Onların məqsədi də, məzmunu da, vəzifələri də mahiyyətcə «Demoklunqılıncı» kimi zamanın ideoloji ölçülərilə qəlibə salınmışdı.

Dərslik mətnləri və onların elmi-metodik aparatı, xüsusilə sual və tapşırıqlar humanitar ölçülərə cavab vermirdi. Dərsliklərdə çox vaxt ideoloji ölçülərlə köklənmiş «quru» intellektualizm hökm sürürdü. Şagirdlərin hissələrinin, təxəyyülünün aktivləşdirilməsinə əhəmiyyət verilmirdi. Əslində, bu tipli mətnlər bir qayda olaraq canlı insan təfəkkürünün - təbii intellektin xüsusiyyətlərinə deyil, daha çox «süni intellektin» xüsusiyyətlərinə söykənirdi.

Dərsliklərin tərtibində, xüsusilə ibtidai sinif dərsliklərinin illüstrativ materiallarında uşaq (şagird) qavrayışının, diqqətinin, hafizəsinin və s. xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. «Əlifba», «Oxu» və b. dərsliklərdəki rəsmlər uşaqların dünya mənzərəsindən daha çox yaşlı anlamını əks etdirirdi. Uşaq psixologiyasının incəliklərinə yaxşı bələd olan peşəkar dərslik rəssamlarına bu gün nə qədər ehtiyac var?! Deyilənlərə sözlü-söhbətli bir məsələni - dərsliklərin təkcə mütəxəssislərin deyil, həm də müəllimlərin, valideynlərin, ilk növbədə, şagirdlərin haqlı narazılığına səbəb olan poliqrafik keyfiyyəti məsələsini də zəruri surətdə əlavə etmək lazımdır. (6,10)

“Azərbaycan tarixi” çox cüzi əks olunurdu. Moskvadan gətirilən dərsliklərin hamısı rus ədəbiyyatı idi. Bəs Azərbaycan ədəbiyyatı? Bəzən həmin bu rus məktəblərində təhsil almış, Azərbaycan dilinə meyl göstərməmiş gənclərdən Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Vaqifin və yaxud da müasirlərimiz olan şair və yazıçıların şeirlərini soruşanda görürdüm ki, onlardan xəbərləri yoxdur. Onlar, məsələn, Nizaminin rus dilinə təcümə olunmuş poemalarını, şeirlərini oxuyurdular. Amma sən onu nə qədər oxusan da, Nizami sənə qəlbinə yatmayacaq. Oxusalar da, bunlar Azərbaycan dilində olan şeirlər deyildi. Ona görə də rus dilində təhsil alanların, təəssüf ki, Azərbaycanın tarixi, onun zəngin mədəniyyəti, zəngin ədəbi irsi haqqında məlumatları az idi. (3,42)

Respublikada siyasi-iqtisadi sabitlik formalaşdıqca dərsliklərin məzmunca yeniləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülürdü. Lakin ölkənin mövcud iqtisadi vəziyyəti, yeni dərsliklərin hazırlanması sahəsində təcrübə və səriştənin olmaması səbəbindən müstəqilliyin ilk illərində daha çox sovet dövründə hazırlanmış dərsliklərdən istifadə olunurdu. Bununla belə, həmin illərdə hazırlanmış tarix və ədəbiyyat dərsliklərində sovet dövründəkindən fərqli olaraq milli və ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verilir, köhnə siyasi ideologiyadan imtina edilirdi. Çünki sovet dövrünün tarix dərsliklərində Azərbaycan və ümumtürk tarixi, eləcə də ədəbiyyatı obyektiv

işıqlandırılmır, türk-islam mədəniyyəti ilə bağlı verilən məlumatlar tarixi reallıqları düzgün əks etdirmirdi.

Təhsil sistemində yeniləşmənin uğurla getməsi, yəni sovet təhsil sisteminin ideoloji-siyasi buxovlardan ayrılıb bəşəri təhsil sisteminə qoşulması üçün ilk növbədə yeni təhsil sisteminin nəzəriyyəsi, fəlsəfəsi, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, konseptual müddəaları, fəaliyyət prinsipləri, təhsilin məzmunu, məqsədi və quruluşu müəyyənləşməlidir. (7,8)

Dərsləklərin yaradılması sahəsində əldə olunmuş təcrübələr göstərir ki, ənənəvi qaydada əksər dərsləklərin hazırlanmasına müvafiq elm sahəsinin nailiyyəti kimi yanaşılmışdır. Ona görə də dərsləklərin ümumi quruluşunun müəyyən olunmasında daha çox elmi-nəzəri materialların mənimsənilməsi ardıcılığı əsas götürülmüşdür. Bu fikri əsaslandırmaq üçün hazırda istifadə edilən hər bir dərsləyi misal gətirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dili dərsləkləri fonetika, leksika, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, nitq mədəniyyəti və üslubiyyət materiallarının ardıcılığı sistemində qurulmuşdur. Yaxud biologiyadan təlim materialların sıralanmasında botanika, zoologiya, insan və onun sağlamlığı, ümumi biologiya materiallarının ardıcılığı gözlənilmişdir. Əslində, bu sistem həmin fənlər üzrə proqramlara uyğun olaraq yaradılmışdır.

Nəticədə dərsləklərin belə bir sistemlə hazırlanması, onun daha çox deklarativ xarakterli materiallarla yüklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, həmin dərsləklərin müəllifləri elmin daxili məntiqinə tabe olmaqla onu daha çox monoqrafik üslubda yazmağa meyil göstərmişlər. Bu proses ayrı-ayrı elmlərin sistemə uyğun olan, anlayışlarla yüklənmiş kitabların (dərsləklərin) meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Ona görə də çox hallarda ümumtəhsil məktəblərinin dərsləklərindən danışarkən onun keyfiyyətinə, oradakı anlayışların təhlilinə, nəzəri mülahizələrin doğruluğuna elmin nailiyyəti baxımdan yanaşılır, qiymət verilir. (5,9)

Dərslək komplektlərinin müsabiqə qaydasında hazırlanması prosesi elmi-nəzəri və praktik cəhətdən hazırlıqlı, dərslək yaradıcılığı sahəsində səriştəyə malik, müasir düşünməyi bacaran xeyli sayda mütəxəssis meydana çıxardı. Müsbət haldır ki, onların arasında məktəb müəllimləri üstünlük təşkil etmişdir.

2002-ci ildə Təhsil Nazirliyi və Dünya Bankının ekspertləri tərəfindən aparılan birgə tədqiqatlar mövcud tədris proqramları ilə bağlı əsas problemləri aşkar etmişdi. Birinci problem məzmunun nəticəyönümlü deyil, təklifiyönümlü olması idi. Yeni tədris proqramları mövzuların siyahısından və mətnlərdən ibarət idi, qiymətləndirmə standartları və üsulları barədə heç bir məlumat verilmirdi. Qiymətləndirmə məzmunun tərkib hissəsi sayılmırdı. Nəticədə şagirdin hansı bilik və bacarıqları əldə edəcəyi müəyyən deyildi.

İkinci problem məzmunun nəzəri və mücərrəd olması, həyati bacarıqlara əsaslanmaması və nəticə etibarilə şəxsiyyətyönümlü olmaması idi. Məzmun faktoloji xarakter daşıyırdı, məlumatların yadda saxlanması bacarığına üstünlük verilmirdi. Bu da şagirdləri əzbərçiliyə sövq edirdi, onların təfəkkür və

düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmirdi. Əlbəttə, bilik inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir, lakin şagirdə məhz o biliklər aşılmalıdır ki, gələcək həyatında ona lazım olsun. Əgər verilən biliklərin təcrübə və tətbiqi əhəmiyyəti yoxdursa, onun səmərəsindən danışmağa dəyməz. Müasir dövrün tələbi budur ki, təlimin məzmunu təriflərin, düsturların, tarix gün və hadisələrin əzbərlənməsindən, nəzəri materialların mənimsənilməsindən daha çox, şagirdlərə yaradıcı düşüncə, müstəqil öyrənmə və qərarqəbuletmə, təşəbbüskarlıq, tətbiq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının, iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlməlidir.

Üçüncü problem məzmununda şaquli və üfüqi inteqrasiyanın olmaması idi. Məzmununda siniflərarası və fənnlərarası bağlılıq zəif idi, asandan daha çətinə keçid və bir-biri ilə bağlı olan mövzuların inteqrasiyası təmin edilmirdi.

Ona görə də həyata keçirilən islahatyönümlü tədbirlərin böyük əksəriyyəti məhz ümumi təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsinə və mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdi. Əsas məqsəd şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçmək və bu əsasda ümumi təhsilin modelini qurmaqdan ibarət idi. (1,174)

Azərbaycanda 2004-cü ildən başlanan məzmun dəyişiklikləri təlim-tədris prosesinin sistemli planlaşdırılmasını əks etdirən kurikulum islahatları adı altında aparılırdı.

Milli Kurikulumsənədinin hazırlanmasında tanınmış alim-pedoqoqlar, təhsil mütəxəssisləri, metodistlər, müəllimlər yaxındaniştirək etmişlər. Bu sənəd formaşaldırılarkən xeyli sorğu keçirilmiş, ictimaiyyətin təhsil ehtiyacları, dünya təcrübəsi nəzərə alınmışdır. Gərgin əmək sahəsində ərsəyə gətirilmiş bu sənəd Azərbaycan hökumətinə təqdim olunmuş və ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərsləndənən məşğələ saatlarının miqdarını, fənn kurikulumlarının strukturunu, pedoqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum)” Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Beləliklə də, təhsil sistemində “hafizə”, “yaddaş” məktəbindən “təfəkkür”, “düşüncə” məktəbinə keçidin real əsası qoyulmuşdur.

Tarix keçmiş haqqında informasiya mənbəyindən tərbiyə vasitəsinə çevrilməli, gənclərin vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət etməlidir. “İnsan və cəmiyyət” fənni də məhz sinfi qütbləşmə mövqeyindən ümumbəşəri sərvətlərə qayıdış dalğasında meydana çıxmışdır və gənclərin dünyagörüşünün yeni təfəkkür mövqeyindən formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. O, baza iqtisadiyyatı, azad rəqabət və işgüzarlıq şəraitində müstəqil həyata atılan gənclərə həyati zərurət kimi olan biliklər kompleksini əhatə etmək baxımından aktualdır. (4,130)

Fənn kurikulumlarında məzmun istiqamətləri, onun mahiyyətinin açıqlanması xüsusi yer tutur. Əgər Milli Kurikulumda hər fənnə aid təlim nəticələri təhsil səviyyələri çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdisə, fənn kurikulumlarında hər bir sinif üzrə ayrıca təsbit edilmişdir.

Fənlərin məzmununun vahid bir istiqamətdə deyil, ümumi məqsədə xidmət edən ayrı-ayrı məzmun xətləri üzərində qurulması fənn kurikulumlarının diqqətçəkən cəhətlərindən biridir. Məzmun xətləri hər bir fənn üzrə şagirdlərin əldə edəcəyi təlim nəticələrini, bilik və bacarıqları daha aydın təsəvvür etmək və onları sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Məzmun xətlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti həm də onların dəyişkən olmaması, sabit qalmasıdır. Yəni bunlar konkret fənn üzrə təlim kursunu əvvəldən axıra qədər müşayiət edir. Başqa sözlə onları böyük standartlar da adlandırmaq olar. Məsələn, ana dili təlimi üçün 4 məzmun xətti-ədədlər və əməllər, cəbr və funkiyalar, həndəsə, ölçmələr, statistika və ehtimal məzmun xətləri təyin olunmuşdur. Kurikulumlarda hər bir məzmun xəttinin müvafiq təhsil səviyyələri daxilində məqsəd və vəzifələri əsaslandırılıb ümumi təlim nəticələri verilmiş, onların əsasında da konkret siniflər üzrə əsas və alt-standartlar formalaşdırılmışdır. Əsas standartlar da ümumi nəticələri əks etdirdiyindən, bir qayda olaraq, dəyişməz qalır. Təlim nəticələri işlənilib hazırlanarkən “şagirdlər nələri bilməlidir” yox, “nələri bacarmalıdır” tələbi əsas tutulmuşdur. Belə yanaşma heç də təlim prosesinin vacib elementlərindən olan nəzəri biliklərin rolunun azaldılması demək deyildir. (1,174)

Məlumdur ki, yeni kurikulumlar şagirdlərdə oxu vərdisləri, “öyrənməyi öyrənmək”, tədqiqat aparmaq və problemi həll etmək kimi əsas bacarıqların formalaşmasına yönəlmişdir.

Fənlər üzrə təlimin məzmununun nəticə standartlarında öz əksini tapması çərçivə xüsusiyyətinə malik olmaqla konkretlik yaradan əlamətdir. Buna görə də dərslik və müəllimlər üçün vasitələri hazırlayan mütəxəssislər istəsələr belə standartların tələbindən kənara çıxma bilməzlər. Nəticədə isə dərslik və vasitələrin artıq materiallarla yüklənməsi ehtimalı minimuma enir.

Yeni fənn kurikulumları I siniflərdən başlayaraq tətbiq edilirdi. Digər siniflərdə isə təlim ənənəvi qaydada tədris planları əsasında həyata keçirilirdi. Kurikulumlarla müqayisədə tədris proqramları yalnız fəsil, bölmə və mövzulardan, tədrisə ayrılan saatlardan ibarətdir. Şagirdlərin bilməli və bacarmalı olduğu məsələlər çox ümumi şəkildə verilmişdir. Bu sənədlərdə nə təlim nəticələri, nə də standartlar öz əksini tapmamışdır. Ona görə də dərslik müəllifləri zəruri olub-olmamasına baxmayaraq, öz mülahizələrinə görə istədikləri bölmə və mövzuları dərsliklərə daxil etmişlər. İndiyədək mövcud olan variantiv dərsliklərdə belə bir vəziyyət daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, vaxtilə belə bir fakt aşkara çıxarılmışdı ki, tədris planında həftədə 1 saat vaxt ayrılan fənnə 400 səhifədən ibarət dərslik yazılmışdır. Şübhəsiz, sonradan onun həcmi azaldıldı, müəyyən dəyişikliklər aparıldı. Lakin belə vəziyyətin yaranması, əlbəttə ki, standartların olmamasının nəticəsi idi. Yeni

yanaşmaya görə, hər bir fənn üzrə müəyyənləşdirilən bölmə və mövzular təsadüfi xarakter daşıya bilməz, bunlar standartlarda nəzərdə tutulmuş məzmunun reallaşdırılması üçün bir vasitədir, başqa sözlə, bölmə və mövzular şəxsi rəy və mülahizəyə görə deyil, məhz standartların tələbi əsasında müəyyən edilir, bu prosesdə standartlar, bir növ indikator rolunu oynayırdı. (2,141)

Təhsil Nazirliyinin 23 iyul 2007-ci il tarixli əmri ilə respublikanın təlim Azərbaycan və digər dillərdə aparılan ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün yeni fənn kurikulumları və tədris planları təsdiq olundu. Təsdiq edilmiş fənn kurikulumlarında hər bir sinif üzrə təlim nəticələri, məzmun və qiymətləndirmə standartları, müvafiq təlim strategiyaları əhatə olunmuşdu.

Dövrün, zamanın tələblərinə görə müasir dünya təcrübəsi əsas tutulmaqla ümumi təhsilin yeni konsepsiyasının işlənilib hazırlanması, məqsəd və vəzifələrin yeni təfəkkür baxımından formalaşdırılması, fənlərin məzmunun konseptual müddəalarının müəyyənləşdirilməsi və fənn kurikulumlarının yaradılması, məzmununda standart məfhumunun reallığı çevrilməsi mühüm nailiyyətlərdən idi.

“Ümumi təhsil sistemində dərslük siyasəti” sənədindən irəli gələn tələblərə görə, dərslüklər əvvəlki kimi subyektiv mülahizələrə əsasən formal deyil, təsdiq olunmuş konkret meyarlara əsasən qiymətləndirilirdi. Bu yanaşma dərslük müəllifliyi sahəsində inhisarçılığın aradan qaldırılmasına, müsabiqəyə təqdim olunan dərslüklərin seçiminin obyektiv aparılmasına imkan yaratmaqla yanaşı, onların fənn kurikulumlarına uyğunluğunu təmin edir.

Ümumi təhsil sistemində dərslük siyasətinin qəbul olunması və kurikulumların tələblərinə uyğun yeni nəsil dərslüklərin hazırlanması prosesinə start verilməsi ilə, faktiki olaraq, dərslük islahatı sahəsində üçüncü mərhələnin əsası qoyuldu. (1,176)

İslahatların nəticəsi olaraq mütərəqqi dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla ümumi təhsilin məzmununda təklifyönümlülük, dəntələbyönümlülüyə keçilməsi, şəxsiyyətyönümlülük, integrativlik istiqamətlərinin gücləndirilməsi, məzmunun əvvəlcədən müəyyən edilmiş nəticələrin (standartların) reallaşdırılmasına yönəldilməsi və bununla əlaqədar təlim prosesində “müəllim-şagird” münasibətlərinin, təlim strategiyalarının mahiyyətə dəyişməsi dərslük hazırlığı məsələlərinə də yeni yanaşma formalaşdırmışdı. Bütün bunlar dərslük yaradıcılığı sahəsində III mərhələni şərtləndirən əsas amillər kimi özünü biruzə verirdi.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov, M.C. "Azərbaycan Təhsil Tarixi.- III cild.- Bakı: Təhsil, 2011, 672 səh.
2. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu.- 526 səh.

3. Mərdanov, M.C. H.Əliyev Təhsil millətimizin gələcəyidir. Təhsil xalqımızın bu günü, millətimizin,dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib sahədir. Heydər Əliyevin nitqi. Bakı: Təhsil, 2002.-540 s
4. Xəlilov, S. Azərbaycanca elm və onun aktual problemləri: Bakı: Oskar, 2010.-184 s
5. Abbasov, Ə. Şəxsiyyətyönümlükurikulumlar əsasında yaradılan dərsləklərin xüsusiyyətləri// Kurikulum 2008, №2
6. Əlizadə Yeni pedoqoji təfəkkürün ana xətti: Təhsilin humanistləşdirilməsi problemi// Kurikulum jurnalı, 2013, №2
7. Əliyev, H. Tədris planları: mülahizə və təkliflər: (Təhsil və elm: islahatlar)//«Azərbaycan müəllimi» qəz.- 1998.-20 avqust

*** **

Korrektor - Elçin ƏHMƏDOV

*Jurnal «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 25.09.2017.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 11,5 ş.ç.v. Tiraj: 120.
Sifariş № 06. Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az